

לפשר אזהרה סתומה מצוואת ר' יהודה החסיד: זיהויו של "אלעזר" המזוהר מלגור ברגנסבורג

הצוואה המיוחסת לר' יהודה החסיד,¹ מהווה מקור לרבים ממנהגי אשכנז שהשתרשו במשך הדורות. רב הנסתר על הנגלה בצוואה. לרבים מהאזהרות קשה למצוא להם מקור, ולפעמים הן אף מורים להפך מדברי התלמוד.² בכל זאת, הדברים חלחלו כמעט לכל עדה בישראל. גם כעבור שמונה מאות שנה, רבים המקרים שחוששים מלשאת אשה ששמה כשם אמו של החתן (סעי' כג), או כאשר שמות המחותנים זהים (כד). בעדות מרוחקות כמוזרח ממערב, מקפידים לא לקבור שונאים זה אצל זה (א),³ לא להשאיר קבר ריק פתוח (ב),⁴ ולא לבקש מאותו אדם להיות סנדק לשני בנים באותה משפחה (לה),⁵ למרות שכל אלה, מקורם בצוואת ר' יהודה החסיד שאולי התכוון להזהיר את זרעו בלבד!⁶ בעזרת כתבי יד והמהדורות הראשונות של הצוואה ומקורות חיזוניים, נציע בע"ה, הסבר חדש לאחת מהאזהרות התמוהות והסתומות ביותר שבמשך שמונה מאות שנה, טרם הצליחו לפענח.

בסעיף נ"א בצוואה, אנו מוצאים את האזהרה:

"לא ידור כהן⁷ בריגנשפורג, ולא אל(י)עזר".

¹ י אברהםס (Hebrew Ethical Wills, p. 472) כתב שכמעט ואין ספק שריה"ח לא כתב את הצוואה המיוחסת לו, וכן סובר י' דן, **ספרות המוסר והדרוש** ע' 145, וגם Max Schloessinger, "Judah Ben Samuel HeHasid of Regensburg". The Jewish Encyclopedia vol. VII, p. 357. היו גם רבנים כבר לפני חמש מאות שנה שחשבו להוכיח שריה"ח לא חיבר את הצוואה על סמך הסתירות בין חלק מהאזהרות לבין התלמוד, או בין הצוואה לבין ספר חסידים וספר הכבוד שהם של ריה"ח, עיין בפירושו של מהר"ז זק על ספר מצות גדולות המופיע בסמ"ג השלם, ירושלים, תשנ"ג, מצות ל"ט נא; שו"ת ר' משה פרוינצאלי, ע' כג. מטעם זה הורה למעשה בשו"ת חתם סופר, יו"ד, קלח, שעדיף לא לחשוש לצוואת ריה"ח (למרות שיש לנו עדות שבהיותו אב"ד בעיר דרעזניץ, שינה את שם חתנו שרצה לשאת את בתו, כי גם הוא נקרא בשם משה, עיין באגרות סופרים כה, בפתחי תשובה אה"ע ב, סק"י בשם כרם שלמה. אך אולי עשה כן על פי בקשת חתנו שחשש לצוואה, ובוזה מודה החת"ס בשו"ת אה"ע, קטז, שמי שמקפיד, מקפידים עמו (ע"פ פסחים קי, ב). לחילופין, אולי חשש החת"ס משום שאזהרה זו מובאת גם בכתבי האר"י, בדומה להוראת ר"מ פיינשטיין בשו"ת אגרות משה, אה"ע ח"א, ד, שמביא שעל כן יש החוששים יותר לאזהרה זו במיוחד). ברם, עיין במאמרי "צוואת ר' יהודה החסיד", **טללי אורות** י (כסלו, תשס"ב), בעמ' 87-90 שהוכחנו שאכן חלק מהסעיפים שבצוואת ריה"ח התוספו במשך הדורות, אך גם הוכחנו, שאלו שכתבו שכל הצוואה איננה של ריה"ח, הפריזו על המידה, וכבר העיד תלמידו ר' אלעזר ב"ר יב"ק, ספר הרקח סי' שטז, שהעתיק מצוואת רבו (שבעת האזהרות המופיעות בתחילת הצוואה שלפנינו). כן כתבו גם א' אפשטיין, ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן, "הגרן ד (תרס"ג), הערה 27, וי' פריימן בהקדמתו לסי' חסידים מהד"י ויסטנצקי, ע' ז.

² סעיפים ב, ז, יג, כב, כג-כו, כט, לח, מד, מו, נ, נג, ובסעי' ב' באזהרות הנוספות (שהוא סעי' יד בכת"י מינכן). במספור הסעיפים, השתמשנו במהדורתו של ר"ר מרגליות (להלן: **ר"מ**) שבהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ז, שהיא הנפוצה ביותר. מהדורה זו, מבוססת על דפוס וינציה ש"מ"ט/1589 שנחשב למהדורה הראשונה שנדפסת (עיין במאמרי המובא לעיל בהערה 1, שהוצאנו לאור מחדש מכתבי יד ומהדורות ישנות, כולל מהד"י סבינטה ש"א/1551 שהיא הזוכה האמיתית לתואר הני"ל).

³ מובא בשלחן ערוך, יו"ד שסב, ו.

⁴ מובא בבית יוסף וברמ"א, יו"ד שלט, א.

⁵ מובא ברמ"א, יו"ד רסה, יא.

⁶ שיטה זו, המזוהה בדרך כלל עם ר"י לנדוי משו"ת נודע ביהודה, מהד"ת אה"ע עט, שכתב כן מסברה, אך קדמו הרב יעקב פופרש בשו"ת שב יעקב, אה"ע כג, שכתב שכך קיבל מגדולי הרבנים. מצאתי גם כותרת לצוואה בכת"י פטרבורג (ספריה לאומית, Eyr. I 258/2, כתב ביזנטי המתוארך בהשערה מהמאה ה"ז-י"ז) האומרת "אלו דברים שאמר ר' יהודה החסיד **לבניו**". ברם, התוכן החרגי הוא חשוד, יחסית לכתה"י האשכנזים והאיטלקים שהם גם יותר קדומים וגם פחות מרוחקים ממקומו של ריה"ח באשכנז. גם ה"קבלה" של רבותיו של ר"י פופרש איננה מופיעה כלל באף מקור לפניו. על כל פנים, האזהרה הנדונה המזהירה את הכהן ואת אלעזר מלגור ברגנסבורג, גם מקשה על טענה זו שהצוואה מיועדת רק לבניו של ריה"ח, שהרי אין לו בן שהוא כהן (אמנם לפי עץ המשפחה של א' מרקוס, במבוא למהדורתו של ספר חסידים, (להלן: **מרקוס**), ע' טז, היו לריה"ח נכד וגם אחיין בשם אליעזר, אך כמעט ולא ידוע עליהם דבר).

⁷ ר"א ביליצר הסביר בספרו **יד אפרים**, ת"א, תש"ל, שרגנסבורג בנוי על בית הפרס, דהיינו בית קברות יהודי לשעבר, שבמשך הדורות נחרש ונשברו העצמות לפחות משיעור המטמא מדאורייתא, ודינו שאסור לכהנים מדרבנן. אמנם, לא מצאתי אישור למסורה זו, שהייתה אמורה לזכות לפרסום, ממקום אחר. אדרבה, ידוע לנו בוודאות על בית קברות "ישן" ברגנסבורג הנודע בשם "יודענאו" (= "שדה היהודים") ששימש את הקהילה היהודית מלפני שנת תתק"ע/1210 (שבע שנים לפני פטירתו של ריה"ח), מועד רכישת בית הקברות היהודי "החדש" שמחוץ לשער פיטר" (כך מכונה לפני כמאה שנה באוצר ישראל, ערך "רגנסבורג", ח"ט ע' 267). מצאתי גם עדות של הכומר אנסלם וון סט. עמ"ס משנת תפ"ט/1729 (מובא על ידי S. Wittmer, **Judisches Leben in Regensburg**, Regensburg, 2001, p.63), המזכיר שבנוסף לבית הקברות החדש שנקנה בשנת 1210, קיימים עוד בימיו שני בתי קברות יהודים נוספים, שעדיין ידועים

מתקשים הפרשנים והחוקרים לזהות מי הוא אותו "אליעזר" או "אלעזר"⁸ שמוזהר בסיפא מלגור ברגנסבורג? פתרון החידה טמון בשאלת הזיהוי איזו "אליעזר" היה לו **מניע לרצות** לגור ברגנסבורג, כדי שריה"ח צריך להורות לו שלא יעשה כן, יחד עם הבנת הסיבה **מדוע** ריה"ח ימנע מאותו אחד שאיפה זו.

ברצוננו להציע שתי אפשרויות בהתאם לשתי הגרסאות הקיימות לפנינו, ולאחר מכן לאחדן.

אם הגרסה הנכונה היא "אליעזר", יתכן להציע פתרון על פי סיפור ב'מעשה-בוד' שיכל להאיר אור חדש על רקע האזהרה. נציין שסיפורי ה'מעשה בוד' סופרו בעל-פה כבר במאה הי"ג, **סמוך לחיי ריה"ח**, והועלו על הכתב במחצית השנייה של המאה הי"ד.⁹ כמו בספרי אגדה דומים, אי אפשר להסתמך על ה'מעשה-בוד' כמקור היסטורי מדויק. ברם, ניתן לפעמים להיעזר בו כ"מסיח לפי תומו" על דמות זו או אחרת, ואולי אף כשלב של סיפור אמיתי, ובפרט אם יש גם אסמכתא ממקור אחר. מסופר שם¹⁰ על אודות אחד בשם **ר' אליעזר בן ר' אמנון ממגנצא**, שביקש ממנו אביו (שהיה קרוב משפחה של ריה"ח) בצוואתו לפני מותו, **שלא יעבור את נהר דנובה**. לפי המסופר, לא הקשיב ר' אליעזר לבקשת אביו, ועבר את הנהר כדי ללמוד סתרי תורה אצל ריה"ח ברגנסבורג. תקופה ארוכה סירב ריה"ח ללמד אותו משום שראה ברוח קדשו שתלמיד זה עבר על ציווי אביו, אך אליעזר התעקש להישאר, בתקווה שריה"ח יחזור בו מהתנגדותו. לאור העובדה שר' יהודה החסיד וחסידיו אשכנזי בכלל, היו דמויות שנויות במחלוקת שנתפשו על ידי רוב בני זמנם כקיצונים¹¹ ויש שהרחיקו לכת להגדירים כתמהונים,¹² ולאור צימאונם ועקשנותם של ר' אליעזר הבן ללמוד סתרי תורה מריה"ח ולא למשל, מריב"ק שדר במגנצא עירו (שאף הוא לימד את תורת הסוד לבנו, ר"א בעל הרקח¹³), ניתן לשער שהתנגדותו של האב שיעבור בנו את הנהר דנובה, אכן הייתה במגמה למנוע מבנו להצטרף לקרובו ריה"ח ולכת הקונטרס ברסלית שלו. לאור מה שיש משערים כי החיכוכים החברתיים והדתיים הם מה שהביאו לבריחת ריה"ח מביתו בשפירא ולהתיישב ברגנסבורג,¹⁴ יתכן לשער שזו המניע של ר' אמנון האב, לאסור על בנו את

ומזוהים בתור כך, יותר מחמש מאות שנה לאחר רכישת בית הקברות ה"חדש". אם בית הקברות של 1210 עדיין מכונה לפני מאה בתור "החדש", כנראה ששתי בתי הקברות שבעדותו של הכומר אנסלם הם יותר עתיקים ממנו, והרי הם לא נחרשו לפני צוואת ריה"ח. ממילא, קצת קשה לומר שנחרש בית קברות נוסף, רביעי במספר, עליו בנו את השכונה היהודית לפני תקופת ריה"ח. בנוסף, כל המכיר את גישתו של ריה"ח החוששת ביותר מלפגוע בגופות ואף ברגשות של המתים לאחר פטירתם (עיין למשל באזהרות א-יב בצוואה; אזהרות הנוספות מכת"י מינכן ה; ספר חסידים (מהד' ר"מ ע"פ דפוס בולוניה, רצ"ח/1538) סי' רמא, תנ, תקבב, תקלג, תקלה, תקלו, ו-תרצו), יודע שהוא לא היה אוסר על כהנים בלבד לגור על בית קברות עתיק, אלא מתאים לו להחמיר גם על כל ישראל מלעשות כן, משום כבוד המת. לפי זה, יש לשער שדברי ר"א ביליצר, ששימש ברבנות לפני השואה בטרנסילבניה (ולא באשכנז), לא נאמרו מידיעה אלא מסברה מרחוק (הן בזמן והן במקום), או לחילופין, אולי הוא שמע מסורה שהתחילה **בעקבות** צוואת ריה"ח, ולא על פי מסורה שהסבה את הצוואה.

בהעדר הסבר מוכח, חשבתי להציע מסברה שפשר הצוואה שלא יגור כהן ברגנסבורג, היא דוגמה אחת מני רבות אצל ריה"ח, להרחבת גזירה "טיפוסית" המתאימה לתפישת נושא "יראת שמים" של ריה"ח, במגמה להרחיב את גזירת טומאת עבודה זרה (עיין רמב"ם הל' אבות הטומאה פ"ו, ה"א-ב). ריה"ח מתרגז לעתים קרובות על עבירות הרבה פחות חמורות, ואין ספק שאירוע ייחודי כמו ההתנצרות של כל הקהילה היהודית של רגנסבורג בנהר דנובה במסע הצלב של שנת תתנ"ו/1096 (עיין *The History of the Jews*, NY, 1968, vol.2, p.677) (S. Dubnov), הבעיר את חמתו במיוחד. כבר הדגיש י' דן, **תורת הסוד של חסידות אשכנז**, ירושלים, תשכ"ח, ע' 13, שהנושא של מסירות הנפש ומיתה על קידוש השם מופיעים כרעיונות מרכזיים במשנתו של ריה"ח, עד כדי כך שדן רואה במסעי הצלב בארץ הריינוס כגורם חשוב לעצם התהוותה של חסידות אשכנז. יתכן שריה"ח מתבטא כאן בסנקציה של כעין גזירת טומאת עבודה זרה על מה שלעומת קהילות הריינוס, **לא** מסרו יהודי רגנסבורג את נפשם על קדושת ה', וקבלו, אמנם בעל כרחם, את "טומאת הנצרות". על רקע זה, ולאור תפישתו המחמירה של ריה"ח, יתכן שראה את התנהגותם ההפוכה של אנשי רגנסבורג כפגם של ממש שייחשב כטומאת ע"ז בכל חומרתה. אך עיין מה שהצענו בהמשך בהערה 44, וכן נראה.

⁸ טעויות בהעתקה בין השמות "אלעזר" ו"אליעזר", מצויות מאד בספרים רבים בעידן כתבי היד. בדפוס וינציה שנת 1589, ובכת"י מחזור רוטשילד, מוזיאון ישראל, 180/51, שהוא כת"י איטלקי משנת רנ"ב/1492, גורסים "אלעזר" אך בכת"י מינכן (יצא לאור לראשונה על ידי רמ"א מאהלר בספרו **תולדות החסידים**, קראקא, תרנ"א, ע"פ כת"י בספריית מינכן) הגרסה היא "אליעזר". למותר לציין שבחלק מכתבי היד השמיטו אזהרה תמוהה זו, אך על פי הכלל של *Lectio Difficilior*, שגרסה תמוהה היא פחות חשודה מגרסה פחות מפתיעה, רוב הסיכויים שסעיף זה הוא מקורי אלא שחלק מהעורכים מחקו אותו במשך הדורות.

⁹ שי' צפתמן, "כתב-יד של 'מעשה-בוד'", עבודת גמר בחוג יידיש, מוגשת לפרופ' דב נוי, האוני' העברית, תשל"ג, ע' 33.

¹⁰ בתרגום מהיידיש אצל M. Gaster (trans.), *Ma'aseh Book*, Phila., 1934, pp. 363-367, (להלן: **מעשה-בוד**).

¹¹ עיי' א' מרקוס, עמי יח"ט; ח' סולובייצ'יק, "Three Themes in Sefer Hassidim", *AJS Review* 1 (1976) pp.

334-338; י' דן, "לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד", **תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים-**

קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 395-398 שמצייר ריה"ח כדמות קיצונית ובלתי

פשרנית, הלוחם בחריפות על אמיתותיו, ומבקר בתקיפות של מי שהולך בדרך אחרת; קי' סטאו, **מיעוט בעולם**

נוכרי, ירושלים, תשנ"ז, (להלן: **סטאו**) עמ' 126 ו-128.

¹² ח' סולובייצ'יק, "Piety, Pietism, and German Pietism", *JQR* 42 (Jan, 2002), p. 482.

¹³ עיין אצל ישראל קמלהר, **רבינו אלעזר מגרמיזא-ה"רקח"**, רישא, תר"צ, (להלן: **קמלהר**) עמ' ה ו-ו-יא.

¹⁴ עיין בהמשך בהערה 33.

המעבר. בנוסף, אם אכן היה ריה"ח קרובו של ר' אמנון ממגנצה, יתכן וידע ריה"ח מהתנגדות זו של קרובו. מטעם זה ניתן להבין מדוע, למרות אמונתו הצרופה בצדקת דרכו, נמנע מללמד את ר' אליעזר ולקיים את צוואתו האחרונה של אביו, קרובו.

רק לאחר הפצרות רבות, וכשגילה אליעזר לריה"ח שהוא מתכוון לקראת פסח לחזור לאשתו ובנו במגנצה, הסכים ללמדו סתרי תורה בצורה ניסית ו"מזורזת" בעזרת שמות הקדושים, ואף החזירו למגנצה בקפיצת דרך פלאית. יתכן לזהות שזו אכן האליעזר ש"מחפשים אחריו" כשמונה מאות שנה שצריך ריה"ח לצוות עליו שלא יחזור לרגנסבורג, למרות שמוכן רצונו של אליעזר לשוב וללמוד עוד מרבו. יש כאן מניע מוצק גם למזהיר וגם למוזהר. ברם, אם בסוף הסיפור חזר אליעזר למגנצה, צריכים להסביר מדוע צריך ריה"ח לשוב ולהזהיר אותו בצוואתו שלא ידור ברגנסבורג?

דרך אגב נוסף שאולי יש בסיפור זה ב'מעשה-בוך' כדי לתרום במשהו לתעלומה שמסביב לשאלה, האם אכן הייתה דמות בשם "ר' אמנון ממגנצה" שמיוחס לו הפיוט "ונתנה תוקף"?

אחת מהטענות המרכזיות של המסתפקים באמינות הסיפור היא שמציינים שהשם "אמנון" בתור שם רשע,¹⁵ כמעט ולא היה בשימוש,¹⁶ ובמיוחד **אינו מופיע כלל** באשכנז בתקופת הראשונים חוץ מאשר בסיפור סביב הפיוט "ונתנה תוקף".¹⁷ ברם, לאור סיפורנו על ר' אמנון מה"מעשה-בוך", טענה זו נחלשת במקצת, ובמיוחד כשלשניהם קרויים "ר' אמנון ממגנצה".

אמנם, לפי מקור הסיפור שמסביב לפיוט "ונתנה תוקף", כפי שהוא מופיע בספר אור זרוע,¹⁸ הסיפור אירע לפחות כמאה שנה לפני זמן פעילותו של ריה"ח. ברם, כבר רבו הטוענים שהפריכו את אמיתות הסיפור דווקא על סמך תיארוך זה.¹⁹ אך לפי הצעתנו, עם איחור הסיפור לתקופת ריה"ח, נופלת אחת מהטענות של אלו המכחישים הסיפור מכל וכל.

אם השערותנו לגבי זיהוי "אליעזר" בצוואת ריה"ח כ"אליעזר" שבצוואת ר' אמנון ממגנצה היא נכונה, יהיה זה מבחינת "בא ללמד ונמצא למד".

ברם, פשוט לא"א אורבך²⁰ לי יובל²¹ ואחרים²² שפרטי הסיפור על ר' אמנון ממגנצה, כפי שהם מופיעים באור זרוע, אינם מדויקים. חלקים מהפיוט "ונתנה תוקף" כבר נמצאו בגניזה מתקופה קדומה וכבר הוכח שמוצאו בארץ ישראל ולא באשכנז.²³ נוסף, שיתכן ואותו קלונימוס בן משולם המוזכר אינו בן דורו של רבנו גרשם (למרות זיהויו של ר' אפרים המובא באור זרוע), שהרי השמות קלונימוס ומשולם הם השמות המצויים ביותר באשכנז באותה תקופה.²⁴ אפילו אם נאמר שמדובר על ר' קלונימוס ב"ר משולם הקדום, כבר ראינו שהחלק האחרון של הסיפור סביב הפיוט "ונתנה תוקף" בוודאי אינו מדויק. על פי ההוכחות הללו ועוד כדוגמתן, רבים מתארכים את כל הסיפור של ר' אמנון ממגנצה, אם אכן אירע בכלל, בתקופות שונות ומשונות.²⁵

בתחילה, מגמת החוקרים הייתה לבדד את גרעין ההיסטורי של הסיפור שמסביבו התפתח האגדה, אך בתקופה האחרונה, רוב החוקרים טוענים שכל הסיפור על ר' אמנון והפיוט "ונתנה תוקף" הוא אגדה שחיבר ר' אפרים מבונא (שהוא מספר הסיפור באור זרוע), שהיה בעצמו סופר ופייטן.²⁶ נמצא שאם בכל

¹⁵ יומא לח, ב, "מאי יושם רשעים ירקבי' (משלי י, ז)? אמר ר' אלעזר רבקיבות תעלה בשמותן דלא מסקינן בשמייהו", (פרש"י: "שלא יקרא לבנו שם אדם רשע"). כך נוהגים גם בפועל, עיי' תוס' כתובות קד, ב, ד"ה שני; ספר חסידים (כת"י פארמה, ס"י תתר); חתם סופר, דרושים ואגדות, דרוש לז' באדר תקנ"ט; שו"ת משנה הלכות ח"ד, קיד; יערות דבש, ח"ג דרוש ז. לעומתם, עיי' בפני יהושע על כתובות, שם, שלדעתו, לפעמים מתירים.

¹⁶ ש' איידלברג, **בנתיבי אשכנז**, ברוקלין תשס"א, (להלן: **איידלברג**) ע' 25.

¹⁷ א' פרנקל, "דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצה ורגולויו של הפיוט ונתנה תוקף", **ציון** סז (תשס"ב), (להלן: **פרנקל**) עמ' 132-133. הוא מציין ששם זה הופיע פעמים בודדות ורק באיטליה, עיי"ש.

¹⁸ אור זרוע, הל' ר"ה ס"י רעו. וזה לשונו: "מצאתי מכתב ידו של ה"ר אפרים מבונא בר יעקב, שר' אמנון ממגנצה יסד ונתנה תוקף על מקרה הרע שאירע לו וז"ל...". ר' אפרים מבונא הוא בן דורו של ריה"ח. לכאורה, קשה לומר שמדובר בסיפורנו ב"מעשה-בוך" על אותו ר' אמנון ממגנצה הקדום. כך עולה מסוף הסיפור שר' אמנון בא אל ר' קלונימוס ב"ר משולם בחלום והכתיב לו את הפיוט. ר' קלונימוס הפייטן היה בן דורו של רבנו גרשם מאור הגולה שקידם את ריה"ח ביותר ממאה שנה. לפי זה, ניתן לשער שאביו של אותו ר' אליעזר ממגנצה קרוי על שם ר' אמנון שבוודאי נחשב כקדוש בעירו (למרות שלא מצאנו ילד אחר שנקרא כך על שמו). ברם, עיין בהמשך, שעל פי מהדורה גרמנית של הסיפור במעשה-בוך, השם "אמנון" כאן הוא שיבוש, כפי הנראה בעקבות הסיפור היותר מפורסם מסביב לפיוט "ונתנה תוקף".

¹⁹ איידלברג, עמ' 25-26. עיין שם בהערה 4 שהביא דעתו של י"מ יוסט, ההיסטורי של עם ישראל, ח"ז עמ' 246-247, המעתיק את המעשה בר' אמנון למאה הי"ג, לימי כהונתו של הארכהגמון זיגפריד השלישי.

²⁰ א"א אורבך, הקדמה למהדורתו של ערוגת הבושם, ירושלים תשכ"ג, ח"ד, ע' 40.

²¹ עיין י' יובל, "שתיקת ההיסטוריון ודמיון הסופר: ר' אמנון ממגנצה ואסתר-מינה מוורמייזא", **אלפיים** 15 (תשנ"ח) (להלן: **יובל**), ע' 133.

²² עיין בשתי ההערות הקודמות וכן אצל איידלברג, עמ' 28-23, שסיכמו את דעותיהם.

²³ פרנקל, ע' 125; יובל ע' 133; איידלברג ע' 24.

²⁴ עיין פרנקל, בהערה 56.

²⁵ עיין אצל איידלברג בע' 25 ובהערה 4 שם.

²⁶ עיין סיכומו של פרנקל, ע' 125 ובהערה 1 שם. כן פשוט לאורבך המובא בהערה 20; י' יובל, ע' 133; איידלברג, עמ' 28-23 ואחרים המובאים במאמריהם.

זאת נחפש גרעין אמיתי לסיפורו של ר' אפרים, נמצא אותו כאמור, לא בחלק שמסביב לפיוט, אלא בחלק שמסביב למיתתו של ר' אמנון ממגנצא על קידוש השם. אנו מוסיפים, שאם אחת מההוכחות המרכזיות של המסתפקים באמיתת הסיפור הוא משום שלא נמצא אף "אמנון" באשכנז באותה תקופה, סיפורנו על ר' יהודה החסיד מה'מעשה-בוך' מאשר, שלמרות נדירות שם זה באשכנז, **יתכן ואכן היה אחד בשם ר' אמנון ממגנצא**, שחי בימי ר' יהודה החסיד. לענייננו, הדבר מעניין במיוחד, כי במידה ואביו של ר' אליעזר הוא אכן אותו ר' אמנון ממגנצא (והוא אכן מתואר ב'מעשה-בוך' כצדיק במיוחד) שמסר את נפשו על קדושת ה',²⁷ חומרתה של צוואת ריה"ח, שאליעזר יקיים את **בקשתו האחרונה** של אביו הקדוש ולא יחזור אליו שוב לרגנסבורג, מקבלת משנה תוקף!²⁸ בנוסף, יש כאן מענה לשאלה כיצד ויתר ריה"ח, למרות אמונתו הקיצונית בצדקת דרכו, מלהעביר תורתו לאותו ר' אליעזר.²⁹ כלומר, לקיים את צוואתו של קדוש ישראל.

לחילופין, אם הנוסח המקורי בצוואה הוא "אלעזר", נראה להציע שמהיר ריה"ח את קרובו והחשוב שבתלמידיו, ר' אלעזר³⁰ ב"ר יב"ק (=יהודה בן קלונימוס) בעל ספר 'הרקח', שלא להישאר באזור רגנסבורג, אצל ריה"ח, אשר שם למד תורה מפיו.³¹ למרות שחשקה נפשו בתורת רבו, סביר שריה"ח יצווה אותו לחזור לאזור שבו נולד (מגנצא) ו/או למד (שפירא ווורמזיה).³² שם בארץ הריינוס, איפה שהנהגה המקומית הייתה בידי משפחתם, משפחת קלונימוס הותיקה, מאז בואם לאשכנז, התחיל ר' שמואל החסיד ובנו ריה"ח להפיץ את תורתם עד שעזב ריה"ח מסיבות מסתוריות.³³ יתכן והציווי כאן הוא שיחזור ר' אלעזר להנהיג שם את חסידי אשכנז, בניסיון לטפח את הקבוצה, ואולי אף להרחיב את שורותיה להיות תנועה המונית.³⁴ ברם, מצדו, כפי הנראה, העדיף ר' אלעזר להישאר ברגנסבורג, שנהיה, עם בואו של ריה"ח, למבצר החדש של חסידי אשכנז,³⁵ ועל כן מרגיש רבו בצורך לצוותו לחזור לארץ הריינוס.

לאור הספקות הגדולות שהועלו לגבי אמיתותו של הדמות ר' אמנון ממגנצא, נראה לנו **לאחד את שתי האפשרויות** שהעלינו, ולומר שר' אליעזר, קרובו של ריה"ח מה'מעשה-בוך', הוא הוא ר' אלעזר מוורמזיה, בן דודו, בעל ספר הרקח. דרכם של פרטי סיפורים הנמסרים בעל-פה להתחלף בקלות, וסביר לומר שכך חדר השם "ר' אמנון ממגנצא", דמות שזהותו מפוקפקת ביותר אך בכל זאת מוכרת

²⁷ למרות שכאמור, יתכן ואין לדמות זו כל קשר עם הפיוט "ונתנה תוקף".

²⁸ אמנם, קצת תמוה שלפי זה לא כינו ב'מעשה-בוך' את ר' אמנון 'הקדוש' או ה'מפורסם' וכדומה.

²⁹ נציין עוד שלפי הסיפור, ברצונו של ר' אליעזר ללמוד סתרי תורה, ולא דרכי החסידות. לגבי האחרון, קשה לומר שיותר ריה"ח מלמד למעוניין, מה שאין כן לראשון, שהרי ממילא לא מגלים סתרי תורה אלא ליחידי סגולה (חגיגה יא, ב).

³⁰ טעו אלו שהסתפקו שמה שמו של מחבר ספר הרקח הוא אליעזר, שהרי בעצמו מעיד שרמו לשמו בשם ספרו 'הרקח', שהוא שווה ל'אלעזר' בגימטריה (308).

³¹ עיין בהמשך בהערה 42.

³² לפרטים הביוגרפיים של ר"א הרקח, עיין א"א אורבך, **בעלי התוספות**, (להלן: **אורבך**) עמ' 411-388; קמלהר, עיין בהערה 13; ש' עמנואל, "חיבורי ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמזיה", **תעודה** טז-יז (תשס"א), עמ' 247-248.

³³ י' זימר, **עולם כמנהגו נוהג**, ירושלים, תשנ"ו, ע' 234, וסטאו, ע' 126, משערים כי החיכוכים החברתיים והדתיים הם מה שהביאו לבריחת ריה"ח משפירא, עיר מולדתו, להתיישב ברגנסבורג במגמה להקים שם קהילה על פי תפישותיו. ועי' אצל י' תא-שמע, "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג", **ציון** נג, ע' 369, שמוסיף שיתכן ואחד מהמניעים העיקריים למעבר זה של ריה"ח לרגנסבורג הוא כדי להיות קרוב יותר לקהילות החדשות שהקימו תלמידיו החסידים בתחומי פולין. לעומתם, קיימת מסורה המובאת בשו"ת המהרש"ל סי' כט, שעבר ריה"ח משפירא לרגנסבורג כיוזמת עונש גלות אישית על מה שאשתו נגעה בתיבה שם אכסן את כתבי הסוד שלו, בהיותה נידה. שיער יקותיאל קמלהר, **תולדות רבי יהודה החסיד**, מונקאטש, תרפ"ח, ע' ט, הערה ה, שהכוונה לומר שאירעה לו או ליהודי שפירא איזו אסון או מצוקה (משער א' אפשטיין, מובא על ידי תא-שמע, שם בהערה 73, שמדובר על הקשיים שם בשנות 1195-1196) שהכריחו לברוח, ותלה ריה"ח את האסון בסיפור הנ"ל. על פי הצעתו של תא-שמע, משוער שהמעבר לרגנסבורג היה בסביבות השנה 1187 (שם, ע' 367), כשלושים שנה לפני פטירתו. נוסף שחי סולובייצ'יק, עיין בהערה 12, בע' 485 שם, שהוא עקבי בכל מאמריו בחוסר הערכתו לריה"ח, סובר שאין צורך לחפש משמעות במעברו של ריה"ח לרגנסבורג בתקופה שהוא נהיה לעיר מושך ליהודים רבים כמרכז מסחרי באותה תקופה. אמנם, דבריו אינם הולמים לאישיותו של ריה"ח כפי שמצטיירת בברור בכתביו, שאינו מתחשב בשיקולי מסחר ובוודאי לא של נוחיות (האנטי-תזה של משנתו!), בהחלטותיו, וכל שכן בהחלטה גורלית כמו נטישת ארץ אבותיו וחזונו להקים קהילה של חסידים.

³⁴ בנושא שאיפה זו של ריה"ח, עיין אצל י' דן, "לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד", **תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים** - קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 391 ו-398; ח"ה בן-ששון, **ירוקים בתולדות היהודים בימי הביניים**, ת"א תשל"ז, ע' 185. הצעתנו עולה בקנה אחד עם דברי דן, שעל פי תפישתו, מובן שהעדיף ר' אלעזר רקח להישאר עם רבו ברגנסבורג, ולא רצה, לפחות בשלב זה, לחזור לארץ הריינוס.

³⁵ אורבך, עמ' 204-207, מציין שהיו חסידי אשכנז ברגנסבורג כבר בימי ר' אפרים ב"ר יצחק ("ר' אפרים הגדול") שנפטר בשנת תתקל"ה/1175, לפני בואו של ריה"ח.

לנו מעולם האגדות של אשכנז דאז, במקום השם ר' יהודה ממגנצא.³⁶ אנו גם מכירים בעובדות המזהות שר' אלעזר הוא אכן:

1. יורשו העיקרי של ריה"ח בתורת הסוד, עובדה משמעותית ביותר, היות ולימד ריה"ח את תורת הסוד רק ליחידי סגולה.³⁷
2. אביו ממגנצא.
3. אחר שהותו ברגנסבורג אצל ריה"ח, הוא חזר לארץ הריינוס, שם נרצחו אשתו ושתי בנותיו בשנת תתקנ"ז/1197.³⁸
4. אביו (ריב"ק) היה צדיק.
5. אביו היה קרובו של ריה"ח.³⁹

אכן, מצאתי במהדורה אחרת של הסיפור בגרמנית המקורית,⁴⁰ הגורסת שגיבור הסיפור ב"מעשה-בוך" הוא באמת לא אחר מאשר ר' אלעזר בנו של ר' יהודה ממגנצא,⁴¹ ולא ר' אליעזר בנו של ר' אמנון ממגנצא, וכפי ששיערנו!

בנוסף, ידוע לנו שר' אלעזר "הרקח" בן ר' יהודה ממגנצא, שהה שוב ברגנסבורג בשנת 1217 סמוך לפטירתו של ריה"ח⁴² וסביר ביותר שהוא אכן ה"כתובת" של אותו סעיף בצוואה. אם אכן מדובר על "צוואה" של ריה"ח שנאמר סמוך לפטירתו, כבר אין לר"א מניע להישאר עוד ברגנסבורג ללמוד מריה"ח, אלא שיתכן ומדובר על רצון להישאר במרכז החזק והחדש של חסידות אשכנז. הצוואה, כאמור, באה להזהיר מדירת אותו ר' אלעזר ברגנסבורג מאחת משתי סיבות (ואולי אף שתיהן):

- א. שלא יעבור ר"א על צוואת אביו (המופיע ב"מעשה-בוך").
- ב. שיחזור לארץ הריינוס לדאוג שלא ייפסק שם תורת חסידות אשכנז, בהעדר הנהגה מתאימה.⁴³

לפי גרסה זו מהמקור הגרמני ב"מעשה-בוך", שמדובר על ר"א בריב"ק ממגנצא ולא על ר"א ב"ר אמנון ממגנצא, מופרך ממילא מה שחשבנו לתרום על פי הסיפור ב"מעשה-בוך" לדיון על אודות אימות הימצאותה של דמות בשם ר' אמנון ממגנצא. כל זה פרט לעובדה שהאגדה שמסביב לדמות זו הייתה שגורה באשכנז, ועל כן מובנת ההחלפה בגרסה הנפוצה של ה"מעשה-בוך" מ"ר"י ממגנצא" ל"ר' אמנון ממגנצא".

יתכן אם כן לזהות את ר' אלעזר ב"ר יב"ק בעל "הרקח" שהוא אכן ה"אלעזר" מצוואת ריה"ח שמחפשים אחריו כשמונה מאות שנה! לאור דברנו, יתכן ויש כאן גם כיוון לעזור בזיהוי של ה"כהן" שמוזהר אף הוא באותו סעיף מלגור ברגנסבורג.⁴⁴

³⁶ אביו של ר"א רקח תמיד נקרא ריב"ק ממגנצא להבחין בינו לבין ריב"ק משפירא, שאף הוא באותו דור ושמו גם ר' יהודה בן קלונימוס, מאותה משפחת קלונימוס הגדולה, ואף אצלו למד ר"א תורה.

³⁷ מרקוס, ע' יח, כבר עמד על זה ששינה בכך ריה"ח מאביו וקודמיו שמסרו בדרך כלל את התורות הסוד מאב לבנו בלבד.

³⁸ אורבך, ע' 409.

³⁹ מרקוס, ע' טז, הערה 36, מציין שהיה ר"א בן דודו של ריה"ח גם דרך אביו וגם דרך אמו.

⁴⁰ N. Brull, "Beitrage zur Judischen Sagen- und Spruchkunde im Mittelalter", JJGL 9 (1889), p. 31.

⁴¹ אמנם השם שם הוא אליעזר, אך כפי שצינו למעלה, הטעות בהעתקה בין "אלעזר" ל"אליעזר" נעשה לעתים קרובות. קמלהר, ע' יא, משער שאירעה הסיפור בין השנים 1187-1180, בהיות ר"א בשנות העשרים לחייו, שכבר בשנת תתקמ"ז/1187 חיבר ר"א פירוש לסידור, שם הוא מזכיר קבלה שקיבל מריה"ח (פ"א, סי' כ). ברם, אורבך, ע' 390, סובר שלמד ר"א תורת הסוד מריה"ח כבר בצעירותו בשפירא, ולפי זה יש להסתפק בהוכחתו של קמלהר. עיין גם אצל עמנואל, המובא למעלה בהערה 32, ע' 248, הערה 168. לפי מרקוס, ע' טז, אירעה הסיפור רק לאחר שנת 1195, התאריך המשוער לדעתו, למעברו של ריה"ח לרגנסבורג. ברם, במידה שנוכל לדייק בפרטי הסיפור, מוזכר שרוצה ר"א לחזור מרגנסבורג לחגוג את ליל הסדר עם אשתו ובנו ממגנצא. ידוע לנו שבתו הגדולה שנרצחה בשנת תתקנ"ז/1197, נולדה בשנת תתמ"ג/1183 (עמנואל, ע' 248). אך אם, לפי מרקוס, אירעה סיפורנו רק בשנת 1195, בתו של ר"א הייתה כבר בת 12 והיה מן הראוי שיזכיר אף אותה, יחד עם אשתו ובנו.

⁴² ז"ל הרקח מובא ע"י אורבך, ע' 410: "כך קבלנו מריה"ח ז"ל אבי החכמה באותה שנה שנפטר בה בשנת תתקע"ז לפרט".

⁴³ עיין בהערה 33. קיימת אפשרות נוספת, לפי הטוענים ששאפו ר' שמואל החסיד ואחריו ריה"ח בנו, להחזיר את הנהגת הקהילה למשפחת קלונימוס, לאחר שעורער בעקבות גזרות תתנ"ו והקשיים שבאו לאחר מכן (סטאו, עמ' 124-126). לפי זה, לאחר עזיבתו לרגנסבורג, יתכן ורצה ריה"ח שתלמידו וקרובו ר"א רקח יחזיר את ההנהגה למשפחתם. ברם, ענוותנותו המופלגת של ריה"ח, המתבטא בברור לאורך ספר חסידים, יקשה לפרש כך בצוואה זו של ריה"ח, גם אצל חובבי שיטת "מאבקי הכח" בתור המניע שמאחורי רבים מגלגלי ההיסטוריה.

⁴⁴ לאור הצעתנו, ולאור המקורות החשובים שפרסם י' תא-שמע, "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג", ציון נג (תשנ"ח), עמ' 369-347, על אודות תלמידי ריה"ח שבאו מפולין ולאחר מכן שבו לשם והפיצו תורת רבם, יש מקום להציע שהרישא של האזהרה, שלא ידור "כהן" ברגנסבורג, מכוון כלפי תלמידו, ר' יעקב הכהן כ"ץ מקראקא. למרות שהשם "כהן" אינו נדיר כלל, הרי זה הגיוני ביותר שהרישא (שלא ידור "כהן" ברגנסבורג), והסיפא (שלא ידור אלעזר ברגנסבורג) של אותו סעיף באים לשרת אותה מטרה. רצוננו לומר ששואף ריה"ח גם ברגעיו האחרונים לדאוג להגשמת חלומה של הפצת תורת החסידות (עיין לעיל בהערה 34), להרחיב מה שציפה שתיהפך לתנועה. לקראת מטרה

בסופו של דבר, ידוע לנו שאכן עזב ר' אלעזר ב"ר יב"ק את רגנסבורג לאחר פטירת ריה"ח, לפי דברנו על אף רצונו אלא על פי צוואת רבו, וחזר לארץ הריינוס,⁴⁵ שם אכן הפיץ את תורת חסידי אשכנז, אמנם בדרכו שלו ולא בדיוק כפי שעשה רבו. סבר ר' אלעזר, שמא בעקבות החיכוך החברתי שאולי אף גרם לבריחת רבו לרגנסבורג, לדחות את רעיון הקהילה המתבדלת, שאולי התאים לרגנסבורג ולמקומות החדשים בפולין, אך לא לארץ הריינוס, כפי שמוכח מכתביו.⁴⁶

זו, יתכן והוא מצווה כאן משניים מגדולי תלמידיו (עיין אצל תא-שמע, שם, עמ' 359-358 על גדלותו של ר' יעקב הכהן), שיחזרו שניהם לקהילותיהם השונות, למרות רצונם ההגיוני להישאר ברגנסבורג עם חבריהם במרכז החדש של חסידות אשכנז, גם לאחר פטירת רבם. מחזיר ריה"ח את ר' אלעזר הרקח להנהיג בקהילות העתיקות של הריינוס ממערב, המרכז הקודם של חסידות אשכנז בתחילת דרכה, ומאידך, את ר' יעקב הכהן לקהילות החדשות שבפולין במזרח, שם צפוי הרחבת החסידות בעתיד, כפי שכותב תא-שמע.

⁴⁵ אורבך, ע' 411, מובא שבשנת 1220 הוא חתום יחד עם חכמים אחרים במגנצה, ושנפטר כנראה בשנת 1232 ונקבר בוורמיזה.

⁴⁶ סטאו, ע' 126. י' דן (עיי' בהערה 34) מוכיח שלעומת רבו, ר' אלעזר בעל הרקח רואה בחסידות הדרכה ליחידים החיים בתוך הציבור הרחב. ועיין אצל מרקוס, עמ' כא-כב.